

Aina BLINKENA

LATVIEŠU LITERĀRĀ VALODA 19. GS. 80.–90. GADOS

Latviešu literārās valodas attīstība visos tās pastāvēšanas posmos nav notikusi vienmērīgi, un visi šie posmi vienlīdz intensīvi nav atspoguļoti arī valodnieciskajā literatūrā. Daudz pētījumu ir par visvecākajiem rakstu pieminekļiem, kā arī par 18. gs. rakstu avotiem un latviešu valodas pētniekiem, daudzpusīgi analizēta tautasdziesmu valoda, bet no atsevišķiem valodas vēstures posmiem visvairāk apcerēts jaunlatviešu kustības darbinieku devums mūsu literārās valodas kopšanā un kuplināšanā.

Latviešu literārās valodas izpētē 19. gs. pēdējiem gadu desmitiem pievērsta mazāka uzmanība, taču šajā laikā notiek ļoti aktīvi procesi, kas ievada mūsdienu valodas normu meklējumus un atradumus. Šais gados strauji veidojas latviešu nacionālā kultūra – gan balstoties uz plašāk iepazītiem vēstures un folkloras materiāliem, gan nonākot ciešākā saskarsmē ar citu Eiropas kultūrtautu vērtībām un valodām. Rodas un vēršas plašumā latviešu rakstniecība žanru un stilu daudzveidībā, vērojama plaša grāmatniecības izaugsme, kupls skaits periodisko izdevumu un ļoti daudz tulkojumu gan no mūsdienu, gan klasiskajām valodām.

Kā norāda grāmatniecības vēsturnieks A. Apinis, 19. gs. 80. gados „Grāmatu lappusēs nostiprinājās viena uzrakstījuma veida, lietojuma, leksikas normas; nemanāmi, bet nepielūdzami no prakses tika izstumtas citas normas un paradumi. Iespējams vārds nivelēja izlokšņu īpatnības, unificēja cilvēka valodisko domāšanu. Rakstītāji paraugus un likumības meklēja ne vairs veclatviešu rakstos, bet tautas sarunvalodā un folklorā; veidojās nacionālā literārā valoda.”¹

Šajos gadu desmitos strauji attīstījās grāmatniecība, kas deva iespēju visplašākajiem iedzīvotāju slāņiem iepazīties ar rakstu valodu kā paraugu. No 1886. līdz 1900. gadam latviski izdots vairāk nekā 3500 nosaukumu grāmatu², un 19. un 20. gs. mijā latviešu grāmatniecība bija sasniegusi pilngadību un nonākusi pie pilnskanīgas, universālas attīstības sākuma. Radās tādi izdevumi, kas bija nepieciešami nācijas kultūras dzīvei – enciklopēdijas, pētījumi vēsturē, valodniecībā, folkloras kopojumi. No 1886. līdz 1900. gadam darbojās ap 100 iz-

¹ A. A p i n i s, Latviešu grāmatniecība, Rīga, 1977, 240.

² Turpat, 297.

devniecību, kas izdeva visdažādāko literatūru – no lētiem tulkojumiem līdz nopietniem zinātniskiem darbiem. Te var minēt gan Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājumus, gan Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļas Rakstu krājumus, gan „Dienas Lapas“ apgādātās grāmatas, to skaitā „Mazās bibliotēkas“ sēriju, kā arī Jēkaba Dravnieka izdoto Konversācijas vārdnīcu (1890–1895), kas, pēc Rūdolfā Blaumaņa domām, tolaik ir nozīmīgākā parādība latviešu literatūrā. Tā esot skaidrs pierādījums tam, cik tālu attīstījusies latviešu valoda³. Tai laikā iznāk J. Dravnieka Svešvārdu grāmata (1886), K. Valdemāra Krievu – latviešu vārdnīca (1890), K. Mīlenbaha „Par valodas dabu un sākumu“ (1891), „Daži jautājumi par latviešu valodu“ (I, 1893), „Teikums“ (1898), rakstu krājumi „Pūrs“, žurnāli „Austrums“ (kopš 1887), „Pagalms“ (1881), arī „Mājas Viesa Mēnešraksts“, kur publicēts Raiņa veiktais Gētes „Fausta“ tulkojums, kas joprojām tiek atzīts par izcilu notikumu latviešu literārās valodas attīstībā... Visu pat nav iespējams pieminēt.

Latviešu nacionālās literārās valodas veidošanu bija aizsākuši jau jaunlatviešu kustības darbinieki gadsimta 50.–70. gados; tālākajos gadu desmitos šis darbs tika izvērsts un balstīts uz zinātniskiem pamatiem, jo bija jau izveidojies latviešu nacionālās inteligences slānis, kas ar dziļāku un plašāku skatu varēja paraudzīties uz valodas attīstības procesiem un kas arī saskatīja valodas vēl pietiekami neizkoptās jomas un izteiksmes līdzekļu nepietiekamību jaunapgūstamo kultūras un zinātnes jēdzienu izteikšanai.

Ļoti lielu darbu latviešu valodas kuplināšanā un kopšanā veica Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija, kas tiek uzskatīta pat par Latvijas Zinātņu akadēmijas aizsākumu⁴. Šo komisiju nodibināja 1869. gada 4. martā. Par šās komisijas darbu K. Graudiņš raksta: „Kad 1868. gadā latvieši gribēja nodarboties ar gara gaismas izplatīšanu, tad vispaprīkšu vajadzēja piekopt pašu valodu, to kuplināt un izdaiļot.“⁵ Valodas kopšana, valodas pētīšana un valodas materiālu vākšana arvien ir bijusi viens no RLB ZK galvenajiem uzdevumiem.

Ar Zinību komisiju bija saistīti visi tālaika redzamākie rakstnieki, jo komisiju vadīja „Baltijas Vēstneša“ izdevējs B. Dīriķis. Par vienu no pirmajiem uzdevumiem atzina rakstu valodas nodibināšanu, proti, jaunas, labākas ortogrāfijas veidošanu.

Tika veidoti Zinību komisijas Rakstu krājumi, un jau 2. Rakstu krājumā 1884. gadā publicēja Aleksandra Vēbera (Vēberu Zandera) rakstu par ortogrāfiju. A. Vēbers iesaka pieņemt latīņu alfabētu „ar vajadzīgiem pārgrozījumiem“, t. i., diakri-

³ L. Labrence, Jelgavas grāmata, Rīga, 1984, 84.

⁴ J. Stradiņš, Rīgas Latviešu biedrības zinātņu komiteja – Latviešu nacionālās zinātņu akadēmijas šūpulis, – Zinātnes Vēstnesis, 1992, 11.

⁵ RLB ZK RK IX (1890) 62.

tiskām zīmēm. Šos priekšlikumus plaši apsprieda un izveidoja t. s. Zinību komisijas ortogrāfiju, kurā iespieda ZK rakstu krājumus.

Zinību komisijas Rakstu krājumi valodas attīstībai bija nozīmīgi divkārt – 1) tie, aplūkodami dažādu zinātnes nozaru problēmas, ievērojami papildināja valodas vārdu krājumu, īpaši zinātnisko terminoloģiju, un izteiksmes līdzekļus, pilnņoja zinātnisko stilu, 2) tie veicināja arī latviešu valodniecības attīstību, jo krājumos tika publicēti daudzi nopietni zinātniski pētījumi par latviešu valodu un tās vēsturi. Šie rakstu krājumi bija saturā daudzpusīgi, tomēr galvenā uzmanība bija pievērsta latviešu folkloras, vēstures un valodas pētījumiem.

Svarīgs solis literārās valodas attīstībā ir ikviens krājuma raksts, jo tajā veidojas un nostiprinās latviskā terminoloģija, nogludinās un bagātinās izteiksmes līdzekļi. Taču īpaši mūs var interesēt tie raksti, kas tieši attiecas uz latviešu valodas izpēti un valodas normu veidošanu. Tā, 3. rakstu krājumā publicēts Kažoku Dāvja raksts par vietu nosaukumiem, kas uzskatāms par vienu no pirmajiem mēģinājumiem Latvijas senatnes pētišanā izmantot vietvārdus.

Kaut arī no šodienas viedokļa dažviet diskutējams, iezīmīgs ir Kārļa Brīvkalna raksts „Vispārīgi pamata likumi svešvārdu rakstišanai latviešu valodā“ 4. Rakstu krājumā 1888. gadā. Plašāku rezonansi izraisīja Kažoku Dāvja apcerējums „Mūsu rakstu valoda un mūsu tēvu valoda“ 8. Rakstu krājumā 1893. gadā. Autors atzīst, ka „Mūsu rakstu valoda stipri maitāta un mūsu tautas valoda stipri sajaukta.“⁶ Par paraugu viņš iesaka tautas dziesmu valodu, kas jāpazīst, lai varētu sentēvu valodu 1) salīdzināt ar mūsu rakstu valodu, 2) salīdzināt ar mūsu tautas valodu, kā to runā tautas vairākums.“⁷ Kažoku Dāvja nostāja ir stingra: „... tikai tas saucams par pareizu un ieteicams mūsu rakstu valodai, kas visbiežāki lietojams mūsu tautas dziesmās.“⁸ Autors analizē Aronu Matīsa izdotā tautas dziesmu krājuma valodu, īpaši pievēršoties pasīva konstrukcijai, substantīviem ar *-šana*, kā arī prievārdu lietošanai. Iespējams, ka šis ir pirmais raksts latviešu valodniecībā, kas izmanto statistiku, jo dod katra šai krājumā lietotā prievārda skaitu.

Kažoku Dāvis arī norāda, ka dažādi gramatiķi mācot pareizas un nepareizas formas, un aicina pētīt tēvu valodas likumus, konstrukcijas un formas, publicēt pētījumus un tos ieviest rakstu valodā.

Šais Rakstu krājumos publicēti arī apcerējumi par atsevišķu vārdu lietojumu un nozīmēm, piem., K. Kļaviņš iztīrī vārdus *rakstvedis* un *tiesmeklis*⁹. K. Kļaviņš uzskata, ka neskan labi locījumu formas ar mīkstināto ž, tāpēc labāk būtu, ja teiktu *rakst-*

⁶ RLB ZK RK VIII (1893) 21.

⁷ RLB ZK RK VIII (1893) 26.

⁸ Turpat, 67.

⁹ K. Kļaviņš, Par kādiem divu sajēgumu apzīmējumiem, – RLB ZK RK VII (1892) 24.–32.

veds (kā *mežsargs, cūkgans, brūtgans*), bet vislabāk būtu *rakstvedējs*. Par labu K. Kļaviņš neatzīst arī vārdu *tiesmeklis*, kas sākts lietot Baltijas tiesu reformas laikā. Šo vārdu salīdzina ar varbūtējiem *vietmeklis, izmeklis, teātru apmekli* un iesaka vēl tagad lietoto *tiesas izmeklētājs*. Tā domājot arī J. Lautenbahs, K. Mīlenbahs, J. Velme un J. Sirmāis. Šie ieteikumi, kā zinām, tiešām ņemti vērā.

Šai laikā rodas ļoti daudz vārdu, ar kuriem izteikt jaunus kultūras jēdzienus. Frīcis Kārkluvāls 19. gs. beigās pat nosaucis par vārdu kaļamo laikmetu. Jaunos vārdus gan aizgūst no citām valodām, gan atvasina no pašas latviešu valodas saknēm, un šai ziņā „ir ne mazums neskaidrību un pārspīlējumu“¹⁰. Ar jaunajiem vārdiem, ko autori darina vai aizgūst, viņi cenšas iepazīstināt lasītājus. Tā, piemēram, rakstā „Vai dabas zinātnības ir vajadzīgas latviešu lasītāju lielākai daļai“¹¹ K. Valdemārs skaidro vārdus *fizika, ķīmija* un te piemin arī vārdu *skābeklis* kā ķīmiskā elementa nosaukumu, kaut gan 1857. gadā K. Valdemārs šai nozīmē lietojis terminu *skābējs gaiss* vai *skābējs*, bet vārdu *skābeklis* lietojis ar nozīmi ‘oksīds’¹². Viņš arī uzsver, ka jaunām zinībām, lietām, amatiem, domām ir jātaisa un jāizdod jauni vārdi¹³. To K. Valdemārs atzīst par grūtu uzdevumu, tāpēc „Maskavas latvieši ir sametuši naudu ap 300 rubļiem prēmijām tiem rakstniekiem, kas sarakstīs patiesi viegli saprotamas dabas ziņas iz ķīmijas un fizikas druvām.“¹⁴

Rakstu krājumu autori pievērsušies arī latviešu valodas intonācijām. Nozīmīgs te ir J. Velmes raksts „Par latviešu vokāļu trejādo garumu“ Rakstu 9. krājumā 1894. gadā (23.–28. lpp.).

Autors norāda: „Līdz šim latviešu gramatiķi mācīja, ka vokāļiem ir divējāds garums: stieptais un grūstais.“ Velme atsaucas uz Pēteri Krumbergu, kas lietojis terminus *ābecīgais tonis, pakāpdamais tonis, krizdamais tonis* (Mag. XV, 2, 70). Vērtīgs ir J. Velmes aicinājums novērot vokāļu garumu un novērojumus piesūtīt raksta autoram.

Ar brāļu Kaudzīšu „Mērnieku laikiem“ (1879), A. Pumpura „Lāčplēsi“ (1888), ar J. Neikena stāstiem, ar R. Blaumaņa „Pie skala uguns“ (1893) u. c. latviešu lasītājs iepazīst tādu literāro valodu, kas vēl šodien ir atzīstams valodas paraugs. „Latviešu literatūras vēstures“ (1987) autori par J. Neikena stāstiem raksta: „Pirmo reizi latviešu rakstniecībā parādās tik laba latviešu valoda un mākslinieciski veidots latvisks dialogs. – Neikena valoda raksturīga ar aforistisku izteiksmi, kas tuva folklo-

¹⁰ I. Druviete, Kārlis Mīlenbahs, Rīga, 1990, 117.

¹¹ Baltijas Vēstnesis, 1888, nr. 1.

¹² Krišjānis Valdemārs, Rīga, 1991, 219.–232.

¹³ Turpat, 220.

¹⁴ Turpat, 223.

ras sakāmvārdiem.“¹⁵ Arī J. Kalniņš J. Neikena vālodu vērtē kā „pat tiem laikiem pārsteidzoši precīzi raksturojošu, trāpīgu“¹⁶.

Lieliskus valodas paraugus dod Apsīšu Jēkabs, Doku Atis, Ed. Veidenbaums, R. Blaumanis, 80. gadu 2. pusē sākas Aspazijas daiļrade, 90. gados – Raiņa. Ļoti lielu vērību valodai veltīja literatūras kritiķi (T. Zeiferts, J. Lautenbahs, Laubes Indriķis, M. Kaudzīte u. c.). Tā, piemēram, M. Kaudzītes recenzijās par skolu un beletistikas grāmatām vienmēr ir arī aizrādījumi par darbu valodu – iebilsts pret ģermānismiem, nepareizām vārdu nozīmēm, nelatviskām frāzēm¹⁷.

1885. gadā „Austrums“ (nr. 3) izsludina romānu un noveļu konkursu, kurā viena no galvenajām prasībām ir: „Valodai vajag būt skaidrai un tekošai“. (Vai šāda prasība jebkad ir izvirzīta mūsu dienās?!)

„Austrumā“ publicētas arī Apsīšu Jēkaba „Vēstules iz tēvijas“, kur 4. vēstulē lasāmi arī mūsu dienām aktuāli vārdi: „Dzejas skaistākā forma arvien ir valoda. – Mūsu dzejas tagadējam virzienam nevajadzētu būt tik vien aklam pakaļdarinājumam svešu tautu piemēriem, nedz arī vienīgi dzīties katru vielu tērt tautas dzejas uzvalkā, bet ... ņemtu savai vielai to visderīgāko formu, kas saturam ļauj visgaišāk un svabadāk parādīties.“¹⁸

Arī RLB ZK Rakstu krājumos grāmatu apskati arvien ietver arī valodas vērtējumu. Tā, piemēram, T. Zeiferts 7. Rakstu krājumā 1890. g. latviešu beletistikas pārskatā kritizē tādus nelatviskus teicienus kā *ko tu pie tam saki?*; *būsim ar darbu gatavi*; *jēls zīds* ‘nevērpts’; *vai es ko iztaisū* ‘ko bēdāju’, nevietā atmet *ar* (*mēness apsudraboja savu spīdumu ēkas*); *sita pēc viņa, bez kā viņu trāpītu*; *nākt cauri* ‘iztikt’ u. tml. Kritiķis atzīst A. Pumpuru par īstu dzejnieku, „tomēr ritums nav īsti glauns, daži izteikumi valodas un domu ziņā varēja tikt vairāk nogludināti...“ (6. lpp.). T. Zeiferta atzinums ir, ka „Latviešu rakstnieku valoda nevar atkratīties no sveša iespaida. Tas īpaši redzams tulkojumos, kur no valodas vien var redzēt, vai tie nāk no vācu vai krievu valodas.“¹⁹

T. Zeiferts atzīst, ka arī svešvārdu rakstībā nav vienprātības, kaut gan konstatē, ka ortogrāfijā lielākajā daļā ir puslīdz vienādība.

Tieši 19. gs. 80.–90. gadi ir tie, kas visvairāk mūs tuvina mūsdienu ortogrāfijai. Jau 19. gs. 1. pusē pacēlās neapmierinājums ar gotiskajiem burtiem un tādiem ortogrāfijas pieņēmumiem kā čupu burti un līdzskaņu dubultojums. Latīņu burtus ortogrāfijas uzlabojumu meklējumos izmantoja Juris Bārs (1847) un Juris Alunāns

¹⁵ Latviešu literatūras vēsture, Rīga, 1987, 274.

¹⁶ J. Kalniņš, Juris Neikens un viņa „Bāris“, Rīga, 1976, 48.

¹⁷ V. Rūķe - Draviņa, Kaudzītes Matīss kā valodnieks, – Ceļi, XIX, 1991, 10.–13.

¹⁸ Apsīšu Jēkabs, Vēstules iz tēvijas, – Austrums, 1886.

¹⁹ T. Zeiferts, Laikrakstu prozaiskā beletistikā, – RLB ZK RK XI (1894) 51.

(1856), taču šis jautājums īpaši saasinājās 80. gados. Kaut 60.–70. gados bija jau pamazām atmesti t. s. dubultnieki (līdzskaņu dubultojuums iepriekšējā patskaņa īsuma norādīšanai), rakstība joprojām bija neracionāla. Par jaunās ortogrāfijas veidošanas centru kļuva Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija.

Asākie strīdus jautājumi bija par t. s. čupu burtu aizstāšanu ar racionālākām zīmēm, par patskaņu garumu apzīmēšanu un par divskaņu apzīmēšanu. Radās vairāki oriģināli ortogrāfijas projekti, piemēram, īpatnējā F. Brīvzemnieka ortogrāfija, kurā 1881. gadā tika iespiests latviešu folkloras krājums, bija K. Biezbārža ortogrāfijas variants, arī mēģinājumi latviešu rakstos lietot kirilicu²⁰. Eduards Jozuus rakstā „Par rakstību latviešu valodā“ 1897. gadā min, ka notiek plašas diskusijas, arī kuriozi, piemēram, kāds „dubultnieku“ aizstāvis pat izsaucies: „Pār manu kapu lai brauc, ja grib rakstīt „tupeli“ ar vienu „p“!“²¹

Patlaban, kad atkal brīžam uzliesmo ortogrāfijas problēmas, visai aktuāli skan „Baltijas Vēstnesī“ 1898. gada 17. jūnijā teiktais:

„Īsts krusts mūsu valodniekiem un rakstniekiem rādās esam ortogrāfijas jautājumi – mīl rakstīt gandrīz vai katrs pa savai ortogrāfijai. /.../ Mūsu rakstnieki turas pie saviem ... krikumiem ar tādu pat sirdību un izturību kā senais varonis, kas, uz ežiņas gulēdams, dziedāja: „Labāk manu galvu ņēma nekā manu... ortogrāfiju.“

80.–90. gados iznāk vairākas latviešu valodas mācībgrāmatas, jo sakarā ar Krievijas valodu politiku skolas mācībām visā impērijā jānotiek krievu valodā un ir svarīgi, lai latviešu valodu, kas kļuvusi tikai par vienu no mācību priekšmetiem, skolēniem iespējami labi iemācītu. Starp daudzām citām ļoti nozīmīga bija Stērstu Andreja gramatika²², kas iedibināja arī daudzus vēl tagad lietotus terminus, kā *izteicējs*, *apzīmētājs*, *pielikums*, *burtot*, *domu zīme*, *iekavas* u. c. Mēģinājumi veidot latviešu gramatikas terminoloģiju bija arī citās valodas mācībgrāmatās, piemēram, Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas mācībā“ (1895) bija latviski locījumu nosaukumi, kā *sakulis*, *attieculis*, *virzulis* u. c.; tādi bija arī Jura Kalniņa gramatikā (1890), piemēram, *dēvējamais*, *noteicamais*, *nolemjamais* locījums, tomēr daudzi jaunveidotie termini neieviesās.

Notika diskusijas par dažādiem valodas jautājumiem, piemēram, vai pagātnes darāmās kārtas divdabja izskaņai jābūt *-usi* vai *-use*, vai debitīva forma verbam *būt* ir *jābūt* vai *jāir* u. tml.

Ļoti nozīmīgs valodas zinātniskajā izpētē ir 1895. gadā iznākušais RLB ZK 13. Rakstu krājums, kurā publicēti Kārļa Mīlenbaha raksti „Par svešvārdiem“, „Par galotni -ums“, „Par neutra jeb nekatras kārtas likteni latviešu valodā“, Jāņa Endzelīna „Kā cēlies un lietojams latviešu valodas debitīvs?“, „Instrumentālis“, „Par latviešu

²⁰ A. Bergmane, A. Blinkena, Latviešu rakstības attīstība, Rīga, 1986.

²¹ Filoloģijas materiāli, Rīga, 1933.

²² Stērstu Andrejs, Latviešu valodas mācība, I–III, Rīgā un Tērbatā, 1979.–1980.

valodaš refleksīvām formām“, kā arī J. Endzelīna raksts „Latviešu valodas izloksnes, teksti un apraksti“.

Par šo posmu Ernests Blese raksta:

„Ar lielu sistēmu, dziļu lietpratību, smalku valodas izjūtu, plašu seno un moderno valodu prasmi, ar asinātu un akadēmiski izglītotu valodnieka skatu, neatlaidīgu enerģiju un smalku, rūpīgu filoloģisku akribiju Mīlenbahs ķērās pie latviešu valodas pētīšanas un līdz ar to tīrīšanas un tālākas modernizēšanas darba. 90-to gadu beigās viņam pievienojas arī J. Endzelīns (dz. 1873) un P. Šmits (dz. 1869), un šie 3 vīri tad arī teorētiski ievada mūsu literāriskās valodas pašu visjaunāko posmu, ko pārdzīvojam tagad.“²³

LETTISCHE SCHRIFTSPRACHE IN DEN 80.–90. J. DES 20. JH

Zusammenfassung

Die Entwicklung der lettischen Schriftsprache hat sich in ihren verschiedenen Bestehungsetappen nicht gleichartig breit erforscht worden.

Die Sprache den letzten Jahrzehnten des 19. Jh. haben die Sprachwissenschaftler weniger Aufmerksamkeit geschenkt, doch in dieser Zeit vollziehen sich aktive Prozesse, die zur heutige Sprachnorm führen.

In diesen Jahren hat sich die nationale Kultur gebildet, es entsteht und entwickelt sich die Literatur verschiedener Genres und Stile, die zur Klassik der lettischen Literatur geworden ist, es entwickelt sich schnell das Buchwesen. In 1886–1900 sind mehr als 3500 Titel von Büchern herausgegeben, es bestehen 100 Verlage.

Große Rolle für die Erforschung und Pflege des Lettischen hat die Wissenschaftliche Kommission des Rigaer Lettischen Vereins (gegr. 1868) gespielt, die die orthographischen Prinzipien vervollkommen hat und in den von der Kommission herausgegebenen Schriften wurden die theoretischen Forschungen über die lettischen Sprache veröffentlicht. Es bildete sich die wissenschaftliche Terminologie. Die Arbeit haben die ersten akademisch gebildeten Sprachwissenschaftler der lettischen Nation K. Mühlenbach, J. Kauliņš, J. Endzelīns, P. Šmits begonnen, deren Werke als eine Brücke zum 20. Jahrhundert führt.

²³ E. B l e s e, Latviešu literāriskā valoda, – Latvieši, II, Rīga, 1932, 375.–398.